

■ **ΑΠΟ ΤΟ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ:
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΠΟΒΑΘΡΟΥ
ΤΗΣ ΚΕΪΝΣΙΑΝΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ**

Μιχάλης Π. Χατζηπροκοπίου
Καθηγητής

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια επανεξέταση της σχέσης ανάμεσα στο σχηματισμό των ιδεών του John Maynard Keynes σχετικά με το ρόλο του κράτους στην οικονομία από τη μια μεριά και από την άλλη στην πολιτική και οικονομική πραγματικότητα των δύο περίπου δεκαετιών, που μεσολάβησαν ανάμεσα στην έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για την άμεση και έμμεση παρέμβαση της πολιτείας στο μηχανισμό της αγοράς, στην αναπτυσσόμενη ευαισθησία του κράτους απέναντι στα προβλήματα των λαϊκών στρωμάτων και στην ανακατανομή της εξουσίας ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη που φαίνεται να συμβαίνουν κατά την περίοδο αυτή. Οι ανωτέρω παράγοντες

εμφανίζονται μετά το 1914 ως αποτέλεσμα των πολλαπλών πιέσεων στο οικονομικό και το κοινωνικό επίπεδο, που δέχονται οι εμπόλεμες χώρες λόγω των αναγκών ενός σύγχρονου ολοκληρωτικού πολέμου. Παρόμοιες πιέσεις εξακολουθούν να δημιουργούνται σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου από δυνάμεις-παράγωγα της οικονομικής ύφεσης και της ανακατανομής της εξουσίας, που συντελείται ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Το αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη μιας αντιφιλελεύθερης ιδεολογίας και η εμφάνιση νέων αξιών και προτεραιοτήτων, όπως η πλήρης απασχόληση, το κράτος-ρυθμιστής της οικονομίας και το κοινωνικό κράτος. Οι καινούργιες ιδέες και αξίες δεν συμβιβάζονταν με την κρατούσα θεωρία αλλά επιζητούσαν ένα διαφορετικό από το προπολεμικό θεωρητικό πλαίσιο. Αυτό το χάσμα ήρθε τελικά να γεφύρωσε η *Γενική Θεωρία*.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό ότι το θεωρητικό οικοδόμημα του John Maynard Keynes είναι προϊόν πολλαπλών και σύνθετων παραγόντων. Όπως αναφέρει ο Robert Skidelsky, η Κεϋνσιανή οικονομική διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση των διανοητικών ικανοτήτων του Keynes, της ξεχωριστής παράδοσης της οικονομικής επιστήμης στο Cambridge, της αντίδρασης ενάντια στο Βικτωριανό πνεύμα, της πρόκλησης της ύφεσης του 1930 κλπ.¹

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια επανεπίσκεψη στο παραπάνω θέμα με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο που έπαιξε στη γένεση της Κεϋνσιανής θεωρίας η οικονομική και πολιτική πραγματικότητα των δύο περίπου δεκαετιών, που προηγήθηκαν της δημοσίευσης της *Γενικής Θεωρίας της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*. Αποτελεί μια προσπάθεια ανάδειξης και υπογράμμισης ορισμένων πτυχών της πολύπλοκης σχέσης ανάμεσα στην οικονομική θεωρία και το συνεχώς μεταβαλλόμενο ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο. Ειδικότερα διερευνάται ο ρόλος που έπαιξε η έλευση στο προσκήνιο αντιφιλελεύθερων πρακτικών και ιδεών και η ανακατανομή της εξουσίας ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις στη μεταβολή των αντιλήψεων σχετικά με τον κρατικό παρεμβατισμό και τις δημόσιες δαπάνες.

Το ιδεολογικό και το κοινωνικό περιβάλλον κατά την περίοδο μεταξύ του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και της δημοσίευσης της *Γενικής Θεωρίας* άλλαζε με ταχύτατους ρυθμούς και οι καινούργιες πραγματικότητες υπέσκαπταν τις κρατούσες αντιλήψεις σχετικά με την αρχαιότερη διαμάχη της οικονομικής επιστήμης, που αναφέρεται στα όρια ανάμεσα στον οικονομικό φιλελευθερισμό και την κρατική παρέμβαση. Οι νέες πραγματικότητες αφορούσαν το βαθμό της άμεσης και έμμεσης ανάμιξης του κράτους στην οικονομία και της ευαισθησίας της πολιτείας απέναντι στις πλατιές λαϊκές μάζες και ειδικότερα στα αιτήματα της εργατικής τάξης. Η τεράστια κινητοποίηση υλικών πόρων και ανθρωπίνου δυναμικού, απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγω-

---

1. Skidelsky, 1977, σελ. 1.)

γή ενός τόσο εκτεταμένου και μακρόχρονου πολέμου από τη μια και από την άλλη η αναγκαιότητα προσεταιρισμού των λαϊκών μαζών και ειδικότερα της εργατικής τάξης για τη στήριξη της πολεμικής προσπάθειας είχαν πολλαπλά επακόλουθα. Πρώτο, την αναπτυσσόμενη διοικητική παρέμβαση στην οικονομία και δεύτερο, στην ενδυνάμωση της πολιτικής βούλησης των κυβερνήσεων να ασχοληθούν και να αντιμετωπίσουν κοινωνικά προβλήματα ή με άλλα λόγια την ενίσχυση της κοινωνικής ευαισθησίας της πολιτείας.

Κατά την περίοδο που ακολούθησε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η αναγκαιότητα διοικητικής παρέμβασης στα οικονομικά πράγματα και διατήρησης του κοινωνικού προσώπου της πολιτείας, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια του πολέμου, συνέχισε να είναι παρούσα. Μπορεί ο Μεσοπόλεμος να μην ήταν περίοδος πολεμικών κινητοποιήσεων ήταν όμως περίοδος οικονομικής αστάθειας και υψηλών ποσοστών ανεργίας, που οφείλονταν στις σχετικά έντονες και παρατεταμένες οικονομικές υφέσεις μεταξύ 1921-1929 στις χώρες της Ευρώπης και τη μεγάλη παγκόσμια κρίση της δεκαετίας του '30. Προς την κατεύθυνση της ενεργού ανάμιξης του κράτους στην οικονομία και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής με στόχο την ανακούφιση των μαζών συνέβαλαν αποφασιστικά: Πρώτο, η ανάπτυξη του διεκδικητικού εργατικού κινήματος. Πράγματι μετά από το τέλος της μεγάλης σύρραξης σημειώνεται άνοδος των εργατικών κινητοποιήσεων και διεκδικήσεων σε όλες σχεδόν της χώρες που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο. Δεύτερο, η έντονη και ισχυρή παρουσία εργατικών κομμάτων και κομμάτων της ριζοσπαστικής δεξιάς στην πολιτική σκηνή των χωρών της Ευρώπης. Όλα αυτά τα κόμματα αυτά είχαν στο πρόγραμμά τους, που πολλές φορές εκτός από την προπαγάνδα είχαν την ευκαιρία να το εφαρμόσουν, ρητές αναφορές στον ενεργό ρόλο του κράτους στην οικονομική και την κοινωνική ζωή. Τρίτο, η προσπάθεια του αστικού καθεστώτος για τη με κάθε θυσία συγκράτηση και αποφυγή της διολίσθησης των μαζών προς αντικαθεστωτικές διεξόδους. Και τούτο σε μια εποχή που τα φαντάσματα του κομμουνισμού από τη μια και του ολοκληρωτισμού της δεξιάς από την άλλη πλανιόνταν πάνω από την Ευρώπη λόγω της δράσης εσωτερικών αποσταθεροποιητικών παραγόντων

και της αίγλης της Σοβιετικής Ένωσης, της φασιστικής Ιταλίας και αργότερα της Εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας. Και τέταρτο, η διαδικασία ανακατανομής της εξουσίας που βρισκόταν σε εξέλιξη. Η συντελούμενη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και ειδικότερα η γενίκευση της καθολικής ψηφοφορίας μετέβαλε τη σχετική πολιτική βαρύτητα των λαϊκών στρωμάτων και ενίσχυσε τη συνεχιζόμενη με ταχύτατους ρυθμούς συμμετοχή των ηγετικών στελεχών της εργατικής τάξης στις διαδικασίες της λήψης αποφάσεων. Η δράση των παραπάνω παραγόντων δημιούργησε το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη καινούργιων ιδεών γύρω από το ρόλο του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία και την ανάδυση ενός νέου σκηνικού τελείως διαφορετικού από εκείνο της προπολεμικής περιόδου. Έτσι το οικοδόμημα του Keynes, όπως παρουσιάστηκε στη *Γενική Θεωρία* του 1936 προμήθευσε απλά το πλαίσιο για τη θεωρητική δικαιολόγηση των νέων αντιλήψεων για την οικονομική πολιτική.

2. Η κλασική οικονομική θεωρία και η Κεϋνσιανή επανάσταση

Είναι γνωστό ότι η σκοπιά από την οποία έβλεπαν οι κλασικοί την οικονομία ήταν ένα σύστημα, στο οποίο το αόρατο χέρι της αγοράς λειτουργεί ως συντονιστικός μηχανισμός της οικονομίας για να ρυθμίσει από τη μια την παραγωγή (είδος, ποσότητες, τεχνικές) και από την άλλη τη διανομή (εισοδήματα παραγωγικών συντελεστών), κατανέμοντας τους παραγωγικούς συντελεστές στους διάφορους κλάδους και διανέμοντας το προϊόν ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Ειδικότερα ο συντονιστικός μηχανισμός της αγοράς λειτουργεί εκεί όπου υπάρχει *τέλεια ελευθερία* στις διακυμάνσεις των *τιμών αγοράς*. Οι τιμές αγοράς προσδιορίζονται από την αντεπίδραση των δυνάμεων ζήτησης και προσφοράς και κυμαίνονται γύρω από τις *φυσικές τιμές*, που αντανακλούν το μακροχρόνιο κόστος παραγωγής. Η ροή του κεφαλαίου και της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους και απασχολήσεις ρυθμίζεται με βάση την αρχή της εξίσωσης των ποσοστών του

κέρδους. Το σύστημα κατά τους κλασικούς διαθέτει ενσωματωμένους μηχανισμούς αυτορύθμισης, που στηρίζονται στις στιγμιαίες και αυτόματες προσαρμογές τιμών και ποσοτήτων σε περίπτωση διαταραχής και στο οποίο η κρίση με τη μορφή της γενικής υπερπαραγωγής αποκλείεται από την παραδοχή του νόμου του Say. Σε ένα τέτοιο σύστημα η κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν έχει θέση.

Οι αντιλήψεις των κλασικών και η εμπιστοσύνη τους στις δυνατότητες του *αόρατου χεριού της αγοράς* είχαν διαμορφωθεί κάτω από την επίδραση των ιδεών του Αδάμ Σμιθ. Κάθε άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιδιώξει το ατομικό του συμφέρον με οποιοδήποτε τρόπο αυτός νομίζει φτάνει να μην παραβαίνει το νόμο. Η πολιτεία απαλλάσσεται έτσι από το καθήκον της επίβλεψης της ενεργητικότητας των ατόμων και της κατεύθυνσης της προς το συμφέρον της κοινωνίας. Η επιτέλεση του καθήκοντος αυτού απαιτεί γνώσεις που ξεπερνούν τα όρια του ανθρώπινου νου και για το λόγο αυτό όποτε η πολιτεία επιχειρεί να παρέμβει στην οικονομική δραστηριότητα των ατόμων πάντα οδηγείται σε λάθη. Το κράτος του Αδάμ Σμιθ και των κλασικών έχει ρόλο μόνο στους τομείς της άμυνας, της απονομής δικαιοσύνης και ορισμένων δημόσιων εργασιών και θεσμών (κοινωνικό κεφάλαιο, εκπαίδευση), που το ατομικό συμφέρον δεν είναι αρκετό να δημιουργήσει και να διατηρήσει².

Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι απέρριψαν τη θεωρητική προσέγγιση και τα αναλυτικά εργαλεία των πνευματικών τους πατέρων. Έμειναν όμως πιστοί στην εμπιστοσύνη που αυτοί έδειχναν στην ισχύ των βασικών θεωρημάτων και των αρχών της κλασικής οικονομικής θεωρίας και στην παραδοχή του νόμου του Say. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ιδεολογική κυριαρχία της πολιτικής οικονομίας είχε ξεπεράσει τα γεωγραφικά όρια της μεγάλης Βρετανίας στην οποία κυριαρχούσε από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα και είχε επεκταθεί σε ολόκληρο σχεδόν τον αναπτυσσόμενο τουλάχιστο κόσμο.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι μετά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα δεν υπάρχουν αντιφάσεις ανάμεσα στους θεωρη-

---

2. Smith, 1937, Book V, Ch. 1.

τικούς οικονομολόγους και τους πολιτικούς. Τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης του 19ου αιώνα ήταν η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και η απελευθέρωση των δυνάμεων της αγοράς, η ανάπτυξη της βιομηχανίας και της γεωργίας και η άνοδος της ευημερίας της εργατικής τάξης και των λαϊκών μαζών. Βεβαίως κατά διαστήματα η οικονομία υπέφερε από περιοδικές οικονομικές κρίσεις. Είναι σημαντικό όμως να τονισθεί ότι τόσο οι κλασικοί όσο και οι νεοκλασικοί δεν αρνούσαν την πραγματικότητα των υφέσεων αλλά τις απέδιδαν σε επιδράσεις θεσμών και διεργασιών, που έθεταν εμπόδια στην ομαλή λειτουργία της αγοράς. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Simon Clarke οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι πίστευαν ότι ποτέ η αγορά δεν πρόδινε την κοινωνία αλλά αντίθετα η κοινωνία πρόδινε την αγορά³. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ασκούμενη πολιτική ήταν απόλυτα συνεπής με τη θεωρία. Και τούτο φαίνεται από το γεγονός ότι ο κρατικός μηχανισμός στη Μεγάλη Βρετανία δεν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της χώρας ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πράγματι το ποσοστό των κυβερνητικών δαπανών στο ΑΕΠ, εξακολουθούσε στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου να είναι περίπου ίδιο ή μικρότερο με εκείνο της εποχής του Αδάμ Σμιθ. Το 1790, 1840 και 1890 οι κυβερνητικές δαπάνες αποτελούσαν το 12%, 12% και 9% του ΑΕΠ της χώρας αντίστοιχα. Σε απόλυτες τιμές οι γενικές κυβερνητικές δαπάνες αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια των εκατό ετών μεταξύ 1790 και 1890 από 23 εκ. σε 131 εκ. λίρες. Η αύξηση αυτή σε πραγματικούς όρους δεν μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το 50% περίπου των δαπανών αυτών εκτός της εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους απορροφούσε η εσωτερική και εξωτερική άμυνα της χώρας για τη συντήρηση της αστυνομίας, του στρατού και του στόλου⁴.

Από την άλλη μεριά το θεμελιακό συμπέρασμα του κενόσσιανου θεωρητικού οικοδομήματος πρέπει να αναζητηθεί στην άρνηση της ισχύος του νόμου του Say και στη δυνατότητα του οικονομικού συστήματος να ισορροπεί σε άπειρα

---

3. Clarke, Simon, 1988, σελ. 226.

4. Όπ. π., σελ. 77.

σημεία. Αυτό σημαίνει ότι η οικονομία μόνο κατά τύχη θα μπορούσε να παράγει το προϊόν πλήρους απασχόλησης. Οι συνέπειες της κεϋνσιανής θεωρητικής ανάλυσης για την οικονομική πολιτική είναι γνωστές και μπορεί εύκολα να συνοψιστούν στα παρακάτω. Η απουσία ενσωματωμένων στο σύστημα μηχανισμών αυτορύθμισης, που εκφράζει αδυναμία του άορατου χεριού της αγοράς να διορθώσει τα κακώς κείμενα, νομιμοποιεί την παρέμβαση του ορατού χεριού του κράτους για την ενίσχυση ή τη μείωση της ενεργού ζήτησης και την αύξηση του εισοδήματος και της απασχόλησης ή τη συγκράτηση των πληθωριστικών πιέσεων αντίστοιχα. Η παρέμβαση αυτή θα μπορούσε να υλοποιηθεί μέσω της κατάλληλης οικονομικής πολιτικής. Και επειδή η νομισματική πολιτική μπορούσε να είναι αναποτελεσματική θα χρειαζόταν η συνδρομή της δημοσιονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της ανεργίας ή του πληθωρισμού. Με λίγα λόγια η μεγάλη ανατροπή που έφερε ο Keynes στη σφαίρα των ιδεών που αφορούσαν την πολιτική ήταν ο ενεργός ρόλος του κράτους. Όπως έχει ήδη αναφερθεί πολλές από τις κεϋνσιανές θέσεις πολιτικής είχαν προταθεί αρκετά πριν από τη δημοσίευση του πολυσυζητημένου έργου του Keynes. Η Γενική Θεωρία απλά προμήθευσε τη θεωρητική αιτιολογία για τις προτάσεις πολιτικής⁵.

3. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

Στα χρόνια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου σημειώθηκαν αξιοσημείωτες εξελίξεις αναφορικά με την παρέμβαση της πολιτείας στο συντονιστικό μηχανισμό της αγοράς. Γενεσιουργός αιτία των εξελίξεων αυτών ήταν οι νέες ανάγκες και οι τρομακτικές πιέσεις που δημιουργήθηκαν από την πολεμική κινητοποίηση. Ο πόλεμος του εικοστού αιώνα είναι μαζικός πόλεμος με την έννοια ότι συνεπάγεται την εμπλοκή ολόκληρης της κοινωνίας και όλων των πολιτών, απαιτεί την επιστράτευση μεγάλου ποσοστού των νέων ηλικιών

5. Για την αντίθετη άποψη ότι δηλαδή "θέσεις πολιτικής αυτής της φύσης δεν ήταν ασυνεπείς με την πίστη στο παραδοσιακό νεοκλασικό δόγμα" βλέπε Bleaney, 1985, σελ.33.

του πληθυσμού⁶, προϋποθέτει τη χρήση όπλων⁷ και γενικά προϊόντων σε αδιανόητες για άλλες εποχές ποσότητες, προξενεί τεράστιες καταστροφές έμψυχου⁸ και άψυχου υλικού και “τελικά κυριαρχεί και μετασχηματίζει τη ζωή των χωρών που εμπλέκονται σε αυτόν”. Η μετάβαση από την ειρήνη στον πόλεμο και μάλιστα ένα πόλεμο της έκτασης και της χρονικής διάρκειας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου χρειαζόταν τη διαφοροποίηση του συνόλου της παραγωγικής δομής και συνεπαγόταν το ριζικό αναπροσανατολισμό της οικονομίας. Οι αναγκαιότητες αυτές σε συνδυασμό με την κρισιμότητα των καταστάσεων και την πίεση του χρόνου έκανε επιτακτική την ανάγκη διοικητικής παρέμβασης στο μηχανισμό της αγοράς ώστε να εξασφαλιστεί η επαρκής και έγκαιρη μεταφορά πόρων, εργασίας και κεφαλαίου από την μη πολεμική στην πολεμική βιομηχανία. Έτσι στη διάρκεια του πολέμου σημειώθηκε μια βαθμιαία αυξανόμενη τάση συγκεντροποίησης και γραφειοκρατικοποίησης της οικονομίας σε όλες τις εμπόλεμες χώρες. Οι προτεραιότητες που δημιουργήθηκαν από την κρισιμότητα των καταστάσεων επέβαλαν την υπαγωγή της οικονομίας στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας για την εξυπηρέτηση των αναγκών του πολέμου και την υποκατάσταση των μηχανισμών της αγοράς με διοικητικούς μηχανισμούς για την εξασφάλιση των απαιτούμενων για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος ποσοτήτων κεφαλαίου και εργασίας.. Η αυξημένη ζήτηση από την πλευρά της πολιτείας στρατιωτικού υλικού και ανθρώπινου δυναμικού οδήγησε σε στενότητες τόσο στην αγορά πρώτων και ενδιάμεσων υλών όσο και στην αγορά εργασίας. Το κράτος κατέφυγε στην επιβολή άμεσων ελέγχων της παραγωγής και της κατανάλωσης, επιτάξεις ειδών, υποβοήθηση των στρατηγικών βιομηχανιών και των κλάδων παραγωγής σπάνιων υποκατάστατων

---

6. Η Βρετανία, η Γερμανία και η Γαλλία επιστράτευσαν το 12,5%, 14,5% και το 17,0% περίπου των ανδρών τους αντίστοιχα. Βλέπε Hobsbawm, Eric, 1999, σελ. 66.

7. Ο Ναπολέων κέρδισε τη μάχη της Ιένα με 1500 βολές πυροβολικού ενώ η Γαλλία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου έφτασε να παράγει 200,000 οβίδες την ημέρα, ό. π.

8. Κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο θυσιάστηκαν 1,800,000 Γερμανοί, 1,600,000 Γάλλοι, 800,000 Βρετανοί και 116,000 Αμερικανοί, όπ. π.

και παρέμβαση στην κατανομή κεφαλαίου, πρώτων και ενδιάμεσων υλών καθώς και εργασίας. Παρενέβη επίσης άμεσα στην εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής και προτύπων οργάνωσης της εργασίας όπως επίσης και στην ανάπτυξη της βιομηχανικής έρευνας. Όπως τελικά πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Hobsbawm "... αν πρόκειται να διεξαγάγει κανείς πόλεμο στα σοβαρά σε σύγχρονη κλίμακα, δεν πρέπει μόνο να υπολογίσει το κόστος του αλλά πρέπει επίσης να διευθύνει, να διαχειριστεί και να σχεδιάσει την παραγωγή και τελικά ολόκληρη την οικονομία."⁹

Διοικητικές παρεμβάσεις όμως προκλήθηκαν στα χρόνια του πολέμου και από μια δεύτερη σημαντική εξέλιξη, που συναρτάται με την ανάγκη ανάπτυξης κοινωνικής ευαισθησίας από την πλευρά της πολιτείας κατά τη διάρκεια των πολεμικών κινητοποιήσεων. Είναι γνωστό ότι οι πόλεμοι κερδίζονται όταν στηρίζονται ενεργά από ολόκληρη την κοινωνία, εκείνους που έχουν άμεσα εμπλακεί στην πολεμική προσπάθεια φορώντας τη στρατιωτική στολή, εκείνους που παίρνουν μέρος στην παραγωγή αγαθών και την προσφορά υπηρεσιών καθώς και τον άμαχο ή μη στρατιωτικά και οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Επομένως κατά τη διάρκεια πολεμικών κινητοποιήσεων προκύπτει έντονα η ανάγκη αποφυγής της συσσώρευσης κοινωνικής δυσαρέσκειας και ανταπόκρισης της πολιτείας στα προβλήματα της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού ώστε η εργατική τάξη να συμμετέχει ενεργά και όχι παθητικά στην πολεμική προσπάθεια ή να είναι αντίθετη με τους στόχους της πολιτείας. Η κοινωνική ευαισθησία μπορεί να έχει ως σημείο αναφοράς τις αυξήσεις τιμών που προκαλούνται από τη δημιουργία στενοτήτων στην προσφορά αγαθών και υπηρεσιών λόγω της στέρησης των παραγωγικών κλάδων μη πολεμικών αγαθών από παραγωγικούς πόρους και τη συνεπαγόμενη συρρίκνωση της παραγωγής και μείωση της προσφοράς. Σημείο εκκίνησης μπορεί να είναι οι πληθωριστικές πιέσεις ή η βελτίωση των όρων εργασίας σε καταστάσεις στενοτήτων της αγοράς εργασίας λόγω αύξησης της ζήτησης εργασίας για την ικανοποίηση των αυξημένων παραγωγικών

---

9. Όπ. π., σελ. 68.

αναγκών από τη μια και μείωσης της προσφοράς της από την άλλη, αποτέλεσμα της στράτευσης μεγάλου μέρους του εργατικού δυναμικού. Μπορεί να ξεκινά από τις πληθωριστικές πιέσεις που οφείλονται στην προσπάθεια της πολιτείας να αντιμετωπίσει τις ανάγκες χρηματοδότησης του πολέμου με δανεισμό και πολιτική πιστωτικής επέκτασης καθώς επίσης και με αύξηση της έμμεσης φορολογίας. Αποτέλεσμα της αυξημένης αυτής κοινωνικής ευαισθησίας στα χρόνια του πολέμου ήταν σειρά μέτρων όπως οι έλεγχοι τιμών και ενοικίων, η εξασφάλιση στοιχειώδους επάρκειας αγαθών πρώτης ανάγκης, ο καθορισμός κατωτάτου ορίου μισθών, η επέκταση της ασφάλισης απέναντι στην ανεργία, η διεύρυνση της φαρμακευτικής και κοινωνικής περίθαλψης, η ανάπτυξη της προοδευτικής φορολογίας. Αποτέλεσμα επίσης της αυξημένης κοινωνικής ευαισθησίας ήταν και οι υποσχέσεις για τη διατήρηση και την διεύρυνση των κατακτήσεων των εργαζομένων και γενικά για τον καινούργιο κόσμο που θα χτιζόταν μετά τον πόλεμο που σίγουρα, όλοι υπέθεταν, θα ήταν καλύτερος από τον παλιό κόσμο της προπολεμικής περιόδου.

Τέλος, η τρίτη αξιοσημείωτη εξέλιξη που σημειώθηκε κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν επακόλουθο και αυτή της προσπάθειας της πολιτείας να προσεταιρισθεί την εργατική τάξη και να την εμπλέξει ενεργά στην επιδίωξη των κρατικών συμφερόντων. Αφορούσε την εγκαίνιαση μιας μακράς διαδικασίας ανακατανομής της εξουσίας με τη συμμετοχή της ηγεσίας της εργατικής τάξης στους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας και στις διαδικασίες της λήψης αποφάσεων. Ανώτερα και μεσαία στελέχη του συνδικαλιστικού κινήματος άρχισαν βαθμιαία να στελεχώνουν τα ποικίλα συμβουλευτικά και διοικητικά σώματα και να αποκτούν, εκτός από τη δύναμη, που είχαν προπολεμικά, επηρεασμού των πολιτικών αποφάσεων έξω από το σύστημα, πολιτική επιρροή ως κρίκοι πλέον της αλυσίδας που αποτελούσε το όλο σύστημα. Η εξέλιξη αυτή στην ουσία αποτελούσε μια διαδικασία ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης μέσω της άμεσης εμπλοκής της ηγεσίας της στους διοικητικούς μηχανισμούς. Έτσι οι θυσίες της εργατικής τάξης στο μέτωπο καθώς και η μείωση των πραγματικών μισθών, η χειροτέρευση του επιπέδου ζωής και η συρρίκνωση των δι-

καιωμάτων των εργαζομένων στο εσωτερικό απαλύνθηκαν και προκάλεσαν τις λιγότερες δυνατές αντιδράσεις.¹⁰

4. Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Είδαμε παραπάνω ότι κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ανατράπηκαν παγιωμένες προπολεμικά ιδέες σχετικά με τον κρατικό παρεμβατισμό, το βαθμό της ανταπόκρισης της πολιτείας στα προβλήματα των λαϊκών μαζών και της εργατικής τάξης και την κατανομή της εξουσίας. Η θέση όμως αστών και εργατών απέναντι στις νέες καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη. Από τη μια η εργατική τάξη θεωρούσε τις σχετικές εξελίξεις ως κατακτήσεις και οραματιζόταν όχι μόνο τη συνέχιση αλλά τη διεύρυνση τους. Από την άλλη μεριά η αστική τάξη έβλεπε τις αλλαγές αυτές ως αναπόφευκτες παραχωρήσεις, οι οποίες είχαν πρόσκαιρο και συγκυριακό χαρακτήρα και οι οποίες θα έπρεπε να αναθεωρηθούν μετά το τέλος του πολέμου, όταν δεν θα υπήρχαν πλέον οι καταστάσεις ανάγκης που τις γέννησαν. Για την αστική τάξη με άλλα λόγια ο πόλεμος ήταν ένα σύντομο διάλειμμα. Πρωταρχικός της στόχος κατά τη μεταπολεμική εποχή ήταν μαζί με την ανασυγκρότηση της οικονομίας η ανοικοδόμηση του προπολεμικού οικονομικού και κοινωνικού προτύπου καθώς και η αποκατάσταση των προπολεμικών αξιών και ιδεών. Φιλελεύθερη οικονομία, ισορροπημένος προϋπολογισμός, χρυσός κανόνας και έλεγχος των φιλοδοξιών της εργατικής τάξης¹¹. Το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο όμως της μεταπολεμικής περιόδου ήταν τελείως διαφορετικό από εκείνο της προπολεμικής εποχής. Οι δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στο μεσοπόλεμο όχι μόνο δεν ευνοούσαν την αποκατάσταση της παλιάς τάξης πραγμάτων αλλά αντίθετα οδηγούσαν στην παραπέρα ανάπτυξη των τάσεων απομάκρυνσης από τις πολιτικές του οικονομι-

---

10. Αντιδράσεις όμως υπήρξαν στις εμπόλεμες χώρες και εκφράστηκαν από το αυτόνομο εργατικό κίνημα και κυρίως από τα εργατικά κόμματα που είχαν εναντιωθεί στον πόλεμο.

11. Clarke, Simon, 1988, σελ. 197.

κού φιλελευθερισμού, στον αυξανόμενο βαθμό κοινωνικής ευαισθησίας του κράτους και στην συνέχιση της ανακατανομής της εξουσίας υπέρ της εργατικής τάξης.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου έχει χαρακτηριστεί ως *Εποχή Καταστροφής*, κατά την οποία η δυνατότητα επιβίωσης των υφισταμένων κοινωνικών δομών και πολιτικών σχέσεων αμφισβητήθηκε ευρύτατα, καθώς η μια συμφορά διαδεχόταν την άλλη. Κοντά σ' όλα τα άλλα η παγκόσμια οικονομική κρίση της δεκαετίας του '30 ενέτεινε την αποδιοργάνωση και διάβρωση της κοινωνικής συνοχής και επιτάχυνε την κατολίσθηση των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών προς στην πολιτική και κοινωνική εκτός από την οικονομική αποσταθεροποίηση.¹²

Το τέλος του πολέμου εγκαινίασε μια περίοδο οικονομικής άνθησης και πληθωρισμού. Η περίοδος όμως αυτή τερματίστηκε σχετικά γρήγορα το 1921, όταν όλες σχεδόν οι οικονομίες μπήκαν σε μια περίοδο παρατεταμένης ύφεσης. Η οικονομία των ΗΠΑ ήταν μια από τις εξαιρέσεις αλλά μετά το 1929 δοκιμάστηκε σκληρά και ίσως σκληρότερα από τις Ευρωπαϊκές οικονομίες. Η Βρετανική οικονομία μετά από την άνθηση που ακολούθησε το τέλος του πολέμου εισήλθε από το 1921 σε περίοδο ύφεσης των βασικών παραγωγικών κλάδων. Οι κλάδοι παραγωγής άνθρακα, σιδήρου και ατσαλιού, υφαντικών υλών και ο κλάδος των ναυπηγείων αντιμετώπιζαν ποικίλα και σοβαρά προβλήματα υψηλού κόστους και ανταγωνισμού στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Η σοσιαλδημοκρατική Γερμανία ήταν ανίκανη να αντιμετωπίσει τον υπερπληθωρισμό που κάλπαζε και την πτώση των πραγματικών μισθών, που προκαλούσε το αυξανόμενο έλλειμμα του προϋπολογισμού. Το έλλειμμα τροφοδοτούσαν οι δαπάνες για την ανασυγκρότηση της οικονομίας, οι πληρωμές για πολεμικές επανορθώσεις και οι κρατικές πολιτικές που υπαγορευόταν από τους φόβο πολιτικής αλλοτρίωσης των φτωχών και των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Οι φόβοι αυτοί αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα για την αύξηση των φορολογικών συντελεστών, τη μείωση των επιτοκίων για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέ-

---

12. Hobsbawm, Eric, 1999, σελ. 21.

ους και τη μείωση των δαπανών για κοινωνικές παροχές. Η αποξένωση τελικά της εργατικής και της μεσαίας τάξης δεν αποφεύχθηκε, η άκρα αριστερά και η άκρα δεξιά ενισχύθηκαν και στις αρχές τις δεκαετίας του '30 ο ναζισμός ήρθε στην εξουσία και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης κατέρρευσε. Η κρίση όμως δεν περιοριζόταν μόνο στη Βρετανία και τη Γερμανία ήταν πανευρωπαϊκό και μετά από το 1929 παγκόσμιο φαινόμενο.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι κατά την περίοδο 1924-1929 η παραγωγή προϊόντων του πρωτογενούς τομέα δεν μπορούσε να απορροφηθεί από την υπάρχουσα ζήτηση με αποτέλεσμα τη δημιουργία αποθεμάτων και την πτώση των τιμών. Η μείωση των τιμών των πρώτων υλών και των τροφίμων και γενικά των προϊόντων της πρωτογενούς παραγωγής είχε βεβαίως αλυσιδωτές επιδράσεις με πρώτη επίδραση το επίπεδο ευημερίας των αγροτικών πληθυσμών και δεύτερη τη συγκράτηση της ζήτησης βιομηχανικών προϊόντων. Η ανεργία επίσης στις πιο πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες κατά τη διάρκεια ολόκληρης της παραπάνω περιόδου διατηρούνταν σε πολύ υψηλά, συγκριτικά με άλλες εποχές, επίπεδα και δεν έπεσε κάτω από 10-12% στη Βρετανία, τη Γερμανία και τη Σουηδία ενώ στη Δανία και τη Νορβηγία το κατώτατο όριο του ποσοστού ανεργίας ήταν 17-18%¹³. Η κατάσταση έγινε ασύγκριτα χειρότερη μετά το 1929 γιατί η παγκόσμια κρίση, που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ, η οικονομία των οποίων έδειχνε ως τότε μια μάλλον ικανοποιητική εικόνα, αφού το ποσοστό της ανεργίας δεν είχε ξεπεράσει το 4%, αποδείχτηκε εξαιρετικά εξαγωγίμο προϊόν και γρήγορα συγκλόνισε τις οικονομίες των Ευρωπαϊκών χωρών. Μεταξύ 1929 και 1931 η βιομηχανική παραγωγή των ΗΠΑ μειώθηκε κατά το 1/3 περίπου ενώ η παραγωγή αυτοκινήτων κατά 50% περίπου χωρίς από τότε να καταφέρει να επιτύχει τα επίπεδα παραγωγής του 1929. Κατά το 1932-1933, στη χειρότερη φάση της κρίσης, το ποσοστό ανεργίας υπολογίζεται ότι έφτασε το 22-23% στη Βρετανία και το Βέλγιο, το 24% στη Σουηδία, το 27% στις Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το 29% στην Αυστρία, το 31%-32%

---

13. Όπ. π., σελ. 122.

στη Δανία και τη Νορβηγία και το 44% στη Γερμανία¹⁴. Ο μέσος όρος του ποσοστού της ανεργίας κατά τη δεκαετία του '30 δεν μειώθηκε κάτω από το 16-17% στη Βρετανία και τη Σουηδία, το 20% στις υπόλοιπες χώρες της Σκανδιναβικής Χερσονήσου, την Αυστρία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Η μόνη χώρα, στην οποία παρατηρήθηκε μηδενική ανεργία κατά την περίοδο 1933-1938, ήταν η Γερμανία του Χίτλερ.¹⁵ Η κρίση δεν περιορίστηκε μόνο στις ΗΠΑ και τις χώρες της Ευρώπης αλλά επεκτάθηκε γρήγορα στις χώρες της Νότιας Αμερικής και της Ασίας. Η τιμή του τσαγιού και του σιταριού μειώθηκε κατά 66% όπως δραστηκή μείωση παρατηρήθηκε και στην τιμή του ρυζιού και του μεταξιού με πολύ οδυνηρές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες. Είναι φανερό ότι μια τόσο οξεία κρίση που χρόνιζε οδηγούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού όχι απλά σε μείωση του βιοτικού επιπέδου αλλά σε πραγματική εξαχρέωση. Η αναγκαιότητα αντιμετώπισης των καταστάσεων αθλιότητας που ήταν το επακόλουθο της κρίσης έκαναν επιτακτική την κρατική παρέμβαση: επιδόματα ανεργίας, ασφάλιση απέναντι στα ατυχήματα, την ασθένεια και τα γηρατειά Κοινωνική ασφάλιση και επιδόματα ανεργίας αν δεν ήταν άγνωστα όπως συνέβαινε στις ΗΠΑ βρισκόταν σε υποτυπώδες επίπεδο στις Ευρωπαϊκές χώρες. Είναι επίσης φανερό ότι η έκταση και το βάθος της κρίσης έθετε σοβαρά ερωτήματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα του συστήματος του οικονομικού φιλελευθερισμού, τη στιγμή κατά την οποία οι πυλώνες του συστήματος αυτού κατέρρεαν. Το 1931-1932 οι πιο ισχυρές καπιταλιστικές χώρες ΗΠΑ, Βρετανία, Καναδάς και οι χώρες της Σκανδιναβικής χερσονήσου εγκατέλειψαν τον κανόνα χρυσού και το ελεύθερο εμπόριο αφού νωρίτερα είχε εγκαταλειφθεί ο κανόνας του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού.

Εκτός όμως από τους ανθρωπιστικούς λόγους για τους οποίους έπρεπε να αντιμετωπισθούν οι συνέπειες της οικονομικής δυσπραγίας υπήρχαν και σοβαρότατοι πολιτικοί λόγοι. Η οξεία, εκτεταμένη και παρατεταμένη κρίση δημι-

---

14. Όπ. π., σελ. 125.

15. Όπ. π.

ουργούσε συνθήκες εξαθλίωσης, όπως ήδη αναφέρθηκε, για σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού. Η δοκιμασία όμως της εργατικής αλλά και της μικροαστικής τάξης λειτουργούσε ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας της κοινωνίας. Η κοινωνική ευαισθησία λοιπόν της πολιτείας που είχε αναπτυχθεί κατά τον πόλεμο εξακολουθούσε λόγω της ανεργίας και των επιπτώσεων της να αποτελεί και πάλι πρώτη προτεραιότητα. Ο μεγάλος κίνδυνος για το καθεστώς ήταν η διολίσθηση της εργατικής και μικροαστικής τάξης προς περισσότερο ριζοσπαστικές αντιλήψεις, που αμφισβητούσαν με αυξανόμενη ένταση τις κρατούσες δομές εξουσίας και επεδίωκαν την πραγμάτωση πολιτικών στόχων εκτός του συνταγματικού πλαισίου με βάση τη συλλογική δύναμη των εργαζομένων. Οι άνεργοι αποδείχτηκαν αστείρευτη δεξαμενή τροφοδότησης ιδεολογιών, κινημάτων και κομμάτων που αναζητούσαν το κοινωνικό ιδεώδες στην ανατροπή των υφισταμένων δομών πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης. Υπολογίζεται ότι 85% των μελών του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος προέρχονταν από τις στρατιά των ανέργων. Παρόμοιες αναλογίες ισχύουν για τη σύνθεση των μελών του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας.¹⁶ Ας μην ξεχνάμε ότι αναφερόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία, όπως και αμέσως μετά από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το φάντασμα του κομμουνισμού πλανιόταν πάνω από την Ευρώπη περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη φορά¹⁷. Το εργατικό κίνημα γενικά βρισκόταν σε άνοδο, το ριζοσπαστικό εργατικό κίνημα τροφοδοτούμενο από τις καταστάσεις εξαθλίωσης παρουσίαζε αξιοσημείωτη ανάπτυξη, πολλές ευρωπαϊκές χώρες βρίσκονταν, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια σε επαναστατικό αναβρασμό, το όραμα της παγκόσμιας επανάστασης ήταν ορατό για πολλούς συνδικαλιστές, πολιτικούς, διανοούμενους και απλούς εργάτες. Το παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης, του πρώτου προλεταριακού κράτους, στο οποίο η εξουσία απέρρευε από τα εργατικά συμβούλια, προκαλού-

16. Όπ. π., σελ. 126.

17. Όπ. π., σελ. 80 και γενικά Κεφ. Δεύτερο. ο κόσμος ήταν πιασμένος στη μέγγενη της άκρας αριστεράς από τη μια και της άκρας δεξιάς από την άλλη

σε ρίγη συγκινήσεως σε ευρύτερους κύκλους της κοινωνίας έστω και αν από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '20 εγκαταλείφθηκε από τους Μπολσεβίκους το όραμα της παγκόσμιας επανάστασης. Αφού λοιπόν η αγορά είχε αποτύχει να δώσει ικανοποιητικές λύσεις στα προβλήματα των εργαζομένων το κράτος έπρεπε να παρέμβει για να παρεμποδιστεί η αποξένωση των πλατιών λαϊκών στρωμάτων από τα κόμματα που δέχονταν τους κανόνες του συνταγματικού παιγνιδιού. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο το Βρετανικό κράτος στην προσπάθεια του να εμποδίσει την ενδυνάμωση της άκρας αριστεράς και την αποξένωση του Εργατικού Κόμματος από τις μάζες απαγόρευσε το 1918 μειώσεις μισθών για ένα εξάμηνο, και πήρε μέτρα για την επέκταση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων στους τομείς της ανεργίας, της εκπαίδευσης, της κατοικίας, των συντάξεων κλπ. Η πολιτική αυτή δεν αποτελούσε μονόδρομο. Το 1921 τα ορυχεία και οι σιδηρόδρομοι, που είχαν εθνικοποιηθεί κατά την τελευταία περίοδο του πολέμου αποδόθηκαν στους αρχικούς ιδιοκτήτες.¹⁸ Το σημαντικό όμως δεν ήταν ότι κάποιες από τις παρεμβατικές πολιτικές αναθεωρήθηκαν μετά από κάποιο διάστημα αλλά ότι τόσο οι πολιτικοί όσο και η κοινή γνώμη άρχισαν να εξοικειώνονται με την ανάμιξη της πολιτείας στη λύση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων σε ειρηνική περίοδο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόμοιες πολιτικές ακολουθήθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Παρόμοιες εξελίξεις στον τομέα της κρατικής παρέμβασης για λόγους κοινωνικής πρόνοιας κυρίως σημειώθηκαν και σε άλλες χώρες έστω και με αρκετή χρονική υστέρηση. Το 1935 ψηφίστηκε στις ΗΠΑ ο Νόμος για την Κοινωνική Ασφάλιση.¹⁹

Στη συντήρηση και την ανάπτυξη των νέων διαθέσεων γύρω από τον παρεμβατισμό συνέβαλαν ίσως περισσότερο από οτιδήποτε άλλο η ανακατανομή της εξουσίας, η οποία προήλθε από τρεις κυρίως πηγές. Πρώτο, την ισχυροποίηση των εργατικών κομμάτων και την άνοδο ορισμένων από αυτά στην εξουσία σε ορισμένες χώρες δεύτερο, τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και ειδικότερα τη γενίκευση

18. Clarke, Simon, 1988, σελ. 199-200.

19. Hobsbawm, όπ. π., σελ. 129.

της καθολικής ψηφοφορίας και τρίτο, τη συνέχιση της διαδικασίας, που είχε αρχίσει κατά τα χρόνια του πολέμου και αφορούσε τη στελέχωση κέντρων λήψης αποφάσεων και εξουσίας με στελέχη του συνδικαλιστικού κινήματος.

Η επιρροή των Εργατικών Κομμάτων μετά τη λήξη του πολέμου ήταν μεγάλη. Ήδη από το 1900 είχε ιδρυθεί στη Βρετανία από το Συνέδριο των Εργατικών Συνδικάτων και το Ανεξάρτητο Εργατικό Κόμμα η Εργατική Αντιπροσωπευτική Επιτροπή (Labour Representative Committee). Η Επιτροπή μετονομάστηκε το 1906 σε Εργατικό Κόμμα (Labour Party) με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση των εργατικών ενώσεων. Με την πρωτοβουλία αυτή τα συνδικάτα απέβλεπαν στην προώθηση αντιπροσώπων της εργατικής τάξης στο Κοινοβούλιο και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εργαζομένων, που δοκιμάζονταν από δυσμενείς δικαστικές αποφάσεις. Με τον τρόπο αυτό τόσο το Εργατικό Κόμμα όσο και η μεγάλη πλειοψηφία της συνδικαλιστικής ηγεσίας της εργατικής τάξης στη Βρετανία, που είχαν στηρίξει την κυβέρνηση την πολεμική προσπάθεια της χώρας ενσωματώθηκαν στο ισχύον πολιτικό σύστημα. Αποδέχτηκαν τους κανόνες του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας καθώς και του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης. Το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα οραματιζόταν την *Νέα Κοινωνική Τάξη* συστατικό στοιχείο της οποίας, ήταν η αυξημένη κυβερνητική παρέμβαση στην οικονομία με στόχο μια σταθερή και αναπτυσσόμενη οικονομία. Το Εργατικό Κόμμα αναδειχτηκε δεύτερο σε ποσοστό ψήφων κόμμα κατά τις εκλογές του 1918 στη Μεγάλη Βρετανία και την ίδια χρονιά ενέταξε στις κύριες επιδιώξεις του το μετασχηματισμό της Βρετανικής κοινωνίας από καπιταλιστική σε σοσιαλιστική. Το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα σχημάτισε κυβερνήσεις μειοψηφίας το 1924 και το 1929, οι οποίες προσπάθησαν να διευρύνουν τις κατακτήσεις της εργατικής τάξης πάντα μέσα στα πλαίσια που έθετε το Σύνταγμα. Το 1918 το Εργατικό Κόμμα περιέλαβε στο πρόγραμμα του ως βασική επιδίωξη τον μετασχηματισμό της κοινωνίας από καπιταλιστική σε σοσιαλιστική και “της παραγωγής, που είχε ως κίνητρο το κέρδος, σε ένα σύστημα κρατικής ιδιοκτησίας ή εθνικοποίησης των βιομηχανιών και των υπηρεσιών”²⁰.

---

20. Macridis, 1990, σελ. 29-30.

Η Γενική Ένωση Γερμανών Εργατών ιδρύθηκε το 1863 και το 1891 μετονομάστηκε σε Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Είναι το πιο ιστορικό ίσως σοσιαλιστικό κόμμα της Ευρώπης και είναι συνδεδεμένο με ονόματα όπως εκείνο του Φερδινάνδου Λασσάλ, του Αύγουστου Μπέμπελ και του Καρλ Μάρξ. Από τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές αναδείχτηκε ως η μεγαλύτερη πολιτική δύναμη της Γερμανίας. Πήρε μέρος στις κυβερνήσεις συνασπισμού, που σχηματίστηκαν μετά το *Συνέδριο της Βαϊμάρης* εφαρμόζοντας στην αρχή ρεφορμιστική και αργότερα από τα μέσα της δεκαετίας του '20 ριζοσπαστική πολιτική. Γενικά το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα φιλοδοξούσε να εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς Κρατικού Δημοκρατικού Σοσιαλισμού, ενθαρρυμένο από την συγκεντροποίηση και εθνικοποίηση της βιομηχανίας προς το τέλος του πολέμου²¹.

Το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα σχηματίστηκε στο Παρίσι κατά το συνέδριο ενότητας των Γαλλικών σοσιαλιστικών δυνάμεων το 1905 με στόχο "το μετασχηματισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας σε μια κοινωνία κολλεκτιβιστική και κομμουνιστική". Το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα ακολούθησε ρεφορμιστική πολιτική και μέσα βέβαια από συγκρούσεις και εσωτερικές διασπάσεις επιδίωξε να συμβιβάσει το σοσιαλισμό με το Γαλλικό πολυκομματισμό. Το 1936 συγκέντρωσε το 19% της λαϊκής ψήφου και ηγήθηκε της κυβέρνησης συνασπισμού που σχηματίστηκε²².

Το 1892 ιδρύθηκε το Κόμμα των Ιταλών Εργατών από την ένωση του Ιταλικού Εργατικού Κόμματος και του Κόμματος του Επαναστατικού Σοσιαλισμού των περιοχών της Ρομάνια. Ένα χρόνο αργότερα μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστικό Κόμμα των Ιταλών Εργατών και το 1895 σε Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Μαρξιστικής Έμπνευσης. Αντιτάχθηκε στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στις εκλογές του 1919 κατέλαβε την πρώτη θέση με 32% των ψήφων. Μετά από διάφορες διασπάσεις το Νοέμβριο του 1924 τέθηκε εκτός νόμου όπως εκτός νόμου τέθηκαν και τα άλλα σοσιαλιστικά και εργατικά κόμματα από τη φασιστική κυβέρνηση του Μουσολίνι.

Εξάλλου η γένεση, η ενδυνάμωση και η άνοδος στην εξουσία κομμάτων της ριζοσπαστικής δεξιάς, αποτέλεσμα

21. Όπ. π., σελ. 198.

22. Όπ. π., σελ. 99.

της απογοήτευσης και της πικρίας “που ένοιωθαν οι μικροί άνθρωποι μέσα σε μια κοινωνία όπου συνθλίβονταν μεταξύ των μεγάλων επιχειρήσεων από τη μια μεριά και των ανερχόμενων μαζικών εργατικών κινημάτων από την άλλη”²³ συνέτεινε με το δικό της τρόπο στην καλλιέργεια αντιφιλελεύθερης οικονομικής ιδεολογίας και στην εξοικείωση της κοινής γνώμης και ειδικότερα των μικρομεσαίων κοινωνικών στρωμάτων με παρεμβατικές έμμεσες αλλά και άμεσες πρακτικές και πολιτικές. Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής σε κάποιο χρονικό σημείο κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου επικράτησαν ολοκληρωτικά καθεστώτα. Οι δημοκρατικοί θεσμοί αχρηστεύθηκαν και τα νομοθετικά σώματα διαλύθηκαν με εξαίρεση τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιρλανδία, τη Σουηδία, την Φιλανδία, την Ελβετία, τις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Κόστα Ρίκα, την Κολομβία και την Ουρουγουάη. Η δημοκρατία καταλύθηκε σε δυο Ευρωπαϊκά κράτη κατά την περίοδο 1918-1920, σε έξι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20 και σε εννέα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30. Οι χώρες αυτές κυβερνήθηκαν από αυταρχικά κόμματα που είχαν ως βασικό στοιχείο της ιδεολογίας τους και κατά συνέπεια του προγράμματός τους τον αυξημένο ρόλο του κράτους σε κάθε σφαίρα της κοινωνικής ζωής, περιλαμβανομένης της οικονομικής. Η υποχώρηση των φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών συνοδεύτηκε με άλλα λόγια και από πλήρη οπισθοχώρηση των ιδεών του οικονομικού φιλελευθερισμού.

Τέλος, μια ακόμη εξέλιξη στο πολιτικό επίπεδο, η οποία συνέτεινε σημαντικά στην καλλιέργεια αντιφιλελεύθερης ιδεολογίας και στην εξοικείωση της κοινής γνώμης με παρεμβατικές πρακτικές και πολιτικές ήταν η σημαντική ενίσχυση της διαδικασίας ανακατανομής της εξουσίας από τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και πιο συγκεκριμένα του δικαιώματος της ψήφου. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η γενίκευση της ψήφου, που συνεπαγόταν πολιτική οργάνωση των πλατιών λαϊκών στρωμάτων και μαζική πολιτική συμμετοχή, μετατόπισε το κέντρο βάρους της πολιτικής δύναμης ακόμη περισσότερο από εκεί που είχε καταφέρει να το μετατοπίσει η οργάνωση της εργατικής τάξης, προς

---

23. Όπ. π., σελ. 157.

την πλευρά της *λαϊκής υποστήριξης*. Η μετατόπιση αυτή είχε δυο βασικές συνέπειες. Πρώτο, τα πολιτικά κόμματα έπρεπε να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη το αίσθημα των λαϊκών τάξεων αφού αυτό μεταφραζόταν άμεσα σε ψήφο κατά της εκλογές. Δεύτερο, η *λαϊκή υποστήριξη* δημιούργησε την ανάγκη παραγωγής νέων ρόλων και ομάδων επιρροής. Οι καινούργιες ελίτ των κομματικών στελεχών, που ήταν απαραίτητες για την πληροφόρηση, τη στρατολόγηση και την οργάνωση των μαζών έπρεπε να έχουν συγκεκριμένες ικανότητες και δεν ήταν πια δυνατό να αναδεικνύονται μέσα από τους παλιούς μηχανισμούς παραγωγής και αναπαραγωγής στελεχών. Ήδη από το δεύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται σταδιακά μετάβαση στις κρατούσες αντιλήψεις για την πολιτική αντιπροσώπηση της κοινωνίας. Η αντιπροσώπηση έπαυε σιγά σιγά να θεωρείται προνόμιο και υποχρέωση ορισμένων κοινωνικών τάξεων και ομάδων που είχαν τις απαραίτητες ικανότητες λόγω του πλούτου που κατείχαν, της μόρφωσης που διέθεταν ή της έμφυτης προδιάθεσης που είχαν. Το δικαίωμα διευρυνόταν και προς την κατεύθυνση των αντιπροσώπων και προς την κατεύθυνση των αντιπροσωπευόμενων, περιλαμβάνοντας τα μέλη όλων των κοινωνικών τάξεων. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με την επίτευξη της καθολικής ψήφου. Η καθιέρωση της αρχής της γενικευμένης καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας στις μεγαλύτερες χώρες της Ευρώπης και τις ΗΠΑ αποτέλεσε μία μακρά, ανομοιογενή και μη γραμμική διαδικασία. Μετά τη Γαλλική και την Αμερικανική επανάσταση αναγνωρίστηκε η καθολική ψηφοφορία αλλά το δικαίωμα ψήφου δόθηκε μόνο στους ιδιοκτήτες. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα γενικεύθηκε η λεγόμενη *άνιση καθολική ψηφοφορία*, η οποία συνδέει την δυνατότητα ψήφου με διάφορα κριτήρια όπως καταβολή φόρων, ικανότητα, μόρφωση κλπ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το δικαίωμα ψήφου επεκτάθηκε στους ειδικευμένους εργάτες στη Μεγάλη Βρετανία με τη συνταγματική αναμόρφωση του 1867. Στη χώρα αυτή το δικαίωμα ψήφου επεκτάθηκε σε άνδρες 21 ετών και άνω και γυναίκες 30 ετών και άνω το 1918 με κάποιους περιορισμούς και ειδικές ρυθμίσεις ενώ το 1929 το όριο ηλικίας των ψηφοφόρων γυναικών μειώθηκε από τα 30 στα 21. Στην Ιταλία μετά από τη μεταρρύθμιση των Zanardelli-Depretis

του 1882 μπορούσε να ψηφίσει μόνο το 2% του πληθυσμού της χώρας. Η αριστερά της Ιταλίας, τόσο η φιλελεύθερη όσο και η ριζοσπαστική, αντιδρούσε έντονα σε κάθε προσπάθεια διεύρυνσης του δικαιώματος ψήφου θεωρώντας ότι η ψήφος των αγροτών που επηρεάζονταν από την εκκλησία θα ήταν σε βάρος των αστών. Η καθολική ψηφοφορία στην Ιταλία εισήχθη τελικά το 1912. Στη Γερμανία πριν από τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η κατάσταση διέφερε από κρατίδιο σε κρατίδιο. Το δικαίωμα της ψήφου αναγνωρίστηκε στη Βάδη, τη Βαυαρία και τη Βυτεμβέργη μετά το 1848 ενώ στην Πρωσία εφαρμοζόταν το ευνοϊκό για τους ιδιοκτήτες σύστημα των *τριών τάξεων*. Το 1919 το Σύνταγμα της Βαϊμάρης εισήγαγε την άμεση και μυστική ψηφοφορία ανδρών και γυναικών και την αναλογική εκπροσώπηση²⁴.

5. Συμπεράσματα

Η τεράστια πολεμική κινητοποίηση που απαιτούσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ανάγκασε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τη μια ένα σύστημα υποκατάστασης της αγοράς από τους μηχανισμούς της διοίκησης με στόχο να κατευθύνουν την οικονομία τους στην εξυπηρέτηση του πολέμου και να επιδείξουν από την άλλη μεγαλύτερη ευαισθησία στα προβλήματα της εργατικής τάξης ώστε να αποφύγουν τη συσσώρευση κοινωνικής δυσαρέσκειας και τις δυσμενείς συνέπειες της στην επιτυχή διεξαγωγή του πολέμου. Η αναπτυσσόμενη κοινωνική ευαισθησία εκτός από τις όποιες άλλες επιδράσεις μπορούσε να έχει εγκαινίασε μια διαδικασία ανακατανομής της εξουσίας ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη, η οποία εξωτερικεύτηκε με τη συμμετοχή συνδικαλιστικών στελεχών στους συμβουλευτικά όργανα και στα όργανα λήψης αποφάσεων.

Οι παραπάνω εξελίξεις συνεχίστηκαν και μετά το τέλος του πολέμου κάτω από την επίδραση ισχυρών δυνάμεων, που ασκούσαν από την παρατεταμένη οικονομική κρίση όλων σχεδόν των χωρών της Ευρώπης, την άνοδο στην

---

24. Meny, Yves, 1995, sel. 297-300.

εξουσία σοσιαλιστικών κομμάτων σε πολλές από τις χώρες της Ευρώπης, την ισχυροποίηση του εργατικού κινήματος τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, την απειλή της κοινωνικής αποσταθεροποίησης και του κινδύνου προσανατολισμού των μαζών προς ανατρεπτικές του κοινωνικού συστήματος ιδεολογίες και την άνοδο της πολιτικής βαρύτητας της εργατικής τάξης, που συνόδευε την διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων και τη γενίκευση του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας.

Οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν ευνοϊκό κλίμα για την υποχώρηση των κρατούντων πριν από των πόλεμο φιλελεύθερων αντιλήψεων και τη διαμόρφωση μιας νέας ιδεολογίας περισσότερο φιλικής προς την παρέμβαση της πολιτείας στους μηχανισμούς της αγοράς και προς την υιοθέτηση μέτρων πολιτικής που αποσκοπούσαν στην οικοδόμηση του κοινωνικού κράτους και τη συνεπαγόμενη αύξηση των δημοσίων δαπανών. Η καινούργια ιδεολογία κέρδιζε βαθμιαία έδαφος στην κοινή γνώμη και τους πολιτικούς. Παρόλα αυτά όμως χρειαζόταν και τη θεωρητική αιτιολόγηση των πολιτικών της. Και αυτή τη θεωρητική αιτιολόγηση προμήθευσε η *Γενική Θεωρία*.

Βιβλιογραφία

- Bleaney, Michael, *The Rise and Fall of Keynesian Economics: An Investigation of its Contribution to Capitalist Development*, MacMillan, London, 1985.
- Clarke, Simon, *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Edward Elgar Aldershot, 1988.
- Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes, The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Ελληνική Μετάφραση, *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύγχρονος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1999.
- Hunt, E., K., *Property and Prophets: The Evolution of Economic Institutions and Ideologies*, Fourth Edition, Harper & Row Publishers, New York, 1981.
- Johnson, Elizabeth, S. & Johnson, Harry, G., *The Shadow of Keynes*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978.
- Kuhn, W., E., *The Evolution of Economic Thought*, Second Edition, South-Western Publishing Co, Chicago, 1970.
- Macridis, Roy, Ed., *Modern Political Systems: Europe*, Seventh Edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1990.
- Meny, Yves, *Συγκριτική Πολιτική*, Τόμος Α, Μετάφραση-Επιμέλεια Κυπριανός, Π. & Μπάλιας Στ., Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
- Pilling, Geoffrey, *The Crisis of Keynesian Economics: A Marxist View*, Groom Helm, London & Sydney, 1986.
- Skidelski, Robert, Editor, *The End of the Keynesian Era: Essays on the Disintegration of the Keynesian Political Economy*, The MacMillan Press, London, 1977.